

ПРЕДКИ «КОЗАЦЬКОГО МАЛОРОСІЙСЬКОГО НАРОДУ» І КИЄВО-РУСЬКА СПАДЩИНА В УЯВЛЕННІ ЕЛІТИ ЧАСІВ ПИЛИПА ОРЛИКА *

Бендерська конституція Пилипа Орлика 1710 р. відома передусім як джерело з історії суспільно-політичної думки та уявлень козацької еліти про облаштування своєї держави, повноваження правителя та права її підданих. Поза тим, текст за назвою «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького» містить не лише погляд на те, як би мала бути організована козацька держава, а й те, якою є козацька історія та звідки походять козаки. Як читаємо у Преамбулі Конституції, козаки – це «народ валѣчннй стародавннй... прѣждѣ сѣго имѣнованный козарскнй...»¹. Далі викладено коротку схему козацької історії від її «початків» до гетьмана Мазепи. Хоч як дивно, у цій схемі не знайшлося місця киево-руському минулому: після розповіді про хозарських каганів автор відразу переходить до польських королів, а після них – до Богдана Хмельницького та Івана Мазепи. При цьому Володимирове хрещення – ключова подія давньоруської історії – у тексті Преамбули навіть не згадане, навпаки, читаємо, що охрещення «козацького малоросійського народу» відбулося ще до Володимира, за не названого на ім'я хозарського кагана. Саме таку версію початків козацької історії згодом буде «доопрацьовано» у відомих козацьких історичних нарративах – літописах Величка та Грабянки².

* Дослідження виконано в рамках науково-дослідного проекту, підтриманого Фондом Віктора Пінчука.

¹ Цит. за списком Конституції староукраїнською мовою XVIII ст.: Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). Ф. 13, оп. 1, ед. хр. 9, л. 1. Список опубліковано репринтом у додатку до статті Омеляна Прицака: Pritsak O. *The First Constitution of Ukraine (5 April 1710)* // *Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. Essays in Honor of Roman Szporluk*. Cambridge, Mass., 2000. P. 471–497 (фотокопія на с. 475–497). Нещодавно цей список повторно опубліковано Олександром Алфьоровим у виданні: «Договори і постанови...» (Конституція Пилипа Орлика). К., 2010. Упорядник, на жаль, не вказав на публікацію пам'ятки Прицаком. Один з оригінальних примірників Конституції зберігається у РГАДА. Ф. 124, оп. 2, ед. хр. 12 (виявлений Тетяною Таїровою-Яковлевою).

² Про козацькі літописи ширше див.: Дзира І. *Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти*. К., 2006.

Чому Пилип Орлик і його сучасники, козацькі літописці, починають козацьку історію з хозар, оминаючи киево-руських князів? На які тексти, ідеї та уявлення міг спиратися цей погляд? Ці запитання варті неабиякої уваги, адже в кінцевому підсумку «віднайдення» хозарської складової власного минулого забезпечило козацтву право на власну історію, а відтак – впливало на формування козацької ідентичності протягом усього XVIII століття. Це тим більш важливо, що доти козакам приписували різних історичних предків, «розшуканих» або в киево-руській історії, або серед вигаданих героїв XVI століття. Та чи та версія часом кардинально змінювала козацьке «обличчя», ототожнюване або з давнім руським народом, або з окремим козацьким народом, що нібито походив від «якогось вождя Козака». Відтак, запропонований у цій статті розгляд попередніх і сучасних Орлику версій дає змогу повніше зрозуміти «вибір» історичних предків автором Конституції.

Якщо не брати до уваги польських хронік, то найранішу версію «початків козацтва» можемо прочитати у «Протестації» Йова Борецького 1621 р., де вона звучить так:

A bowiem onego to Ruskiego narodu snego z Japhetowego nasienia plemie, ktore Czarnym Morzem y ziemią Greckie Cesarstwo woiowało. Onego to woysko pokolenia, ktore za monarchi Ruskiego Olega w swoich monoxilach po morzu y po ziemi (przyprawiwszy koła do czołnow) pławali y na Konstantinopol szurmowali. Oni to są, co za Włodzimierza Wielkiego, Świętego Monarchi Ruskiego, Grecyą, Macedonią y Illyryk woiewali. Ci to są, ktorych przodkowie rowno z Włodzimierzem się krzcili, y Christianską od Cerkwie Konstantinopskiej przyzymowali wiarę, y po dzis dzien w tey że się rodzą, krzścią y zylą. A nie zyiąc oni iako poganie, ale iako Christiane, przezbitery maiąc, Pisma się ucząc, Boga y zakon swoy zniąc. A iakoz tu o nich rozumiec, aby przy łasce Bozey przez się samych o wierze y o zbawieniu swym czuc nie mieli ¹.

Цей текст, по суті, визначає козаків як «руський народ», що має власну давню історію, ревно зберігає віру предків (від часів князя Володимира) і славиться своїми рицарськими діяннями. Такі характеристики прокладали шлях до того, аби вважати козаків шляхетними людьми, що можуть дорівнятися до річпосполитської шляхти, нащадків сарматів. З іншого боку, як слушно зауважив Сергій Плохій, історична схема «Протестації» насамперед мала на меті довести, що козаки є самостійною силою, на яку не впливають православні ієрархи ². Бо ж справді – це колишні дружинники давньоруських князів, рицарі, понад те, добрі християни, яких «ми» (право-

¹ Цит. за публікацією пам'ятки П. Жуковичем у: *Протестация митрополита Иова Борецкого и других западно-русских иерархов // Статьи по славяноведению* / Под ред. В. Ламанского. Вып. 3. СПб., 1910. С. 149.

² Плохій С. *Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні* / Пер. з англ. С. Грачової. К., 2005. С. 216–218.

славні ієрархи) «ani buntuiemy, tak y rozumu w sprawach y postępkach ich nie uczemy»¹.

Не менш важливою, на мою думку, є й інша ремарка в тексті: «Pan Bog kieruje onemi, ktory Sam wie, na co te ostanki oney starey Rusi chowa (підкреслення моє. – Я. З.)»². Цю фразу можна інтерпретувати по-різному. З одного боку, якщо давніше керівниками козаків були славні киево-руські князі, то тепер ці люди «осиротили», і спрямовує їх тільки незбагнений божественний промисел. Православна церква, між іншим, на цей час теж «осиротіла», адже, як писав 1610 р. Мелетій Смотрицький у «Треносі», нащадки давніх киево-руських княжих родів полишили свою віру. Відповідно, це могло би сприйматися як завуальований натяк на те, що козацтво, нарівні з православним духовенством, нині виступає спадкоємцем киево-руської традиції. На час написання «Протестації» статус одних і других був непевним: православні ієрархи після 1596 р. перебували поза законом, а козаки впродовж усієї першої половини XVII ст. домагалися визнання своїх прав і вольностей³, тож зарахування до «решток Русі» додавало їм символічного капіталу. З іншого боку, тлумачення козацької поведінки волею Божою можна було зрозуміти й так, що православні ієрархи не несуть відповідальності ні за козацькі бунти, ні за участь Війська Запорозького у відновленні православної Київської митрополії 1620 року. Відтак, спростовуючи підозри у зв'язках з «бунтівними» козаками, київська церковна верхівка пішла навіть на те, аби визнати козацтво своїм «партнером» у причетності до киево-руської спадщини.

Схема козацької історії, намічена в «Протестації», була роком пізніше повторена у відомому жалобному панегірику Касіяна Саковича «Вірші на жалосний погреб... Сагайдачного»:

Плем'я то єст з насіння оного Яфета, / Которий з Сімом покрив отчії секрета. / За Олега роського монархи пливали / В човнах по морю і на Царград штурмували. / Їх то продки з роським ся монархою крестили Владимиром, і в вірі той статечне жили. /... Бивали межі войськом тим князі і пани, / З которих виходили добрії гетьмани. / Яким і тот їх гетьман, Петр Конашевич, бив, / Которий справ рицерських дільністю vsюди слив⁴.

Як бачимо, в цьому тексті з'являється новий акцент: козаки вже «не безначальні», вони мають достойних керівників з-поміж руських князів і панів, а нагадування про «роських монархів» виопуклює значимість особи Петра

¹ Протестация митрополита Иова Борецкого. С. 149.

² Там само. С. 150.

³ Про правове утвердження та боротьбу за «права і вольності» див.: Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV – середина XVII ст.). К., 1999.

⁴ Цит. за: Українська література XVII ст. К., 1987. С. 221.

Сагайдачного, котрий, за логікою розгортання панегіричних гіпербол, опиняється в одному пантеоні з головними героями давньоруської історії. Опосередковано світло слави гетьмана огортає й козаків: їхня воєнна доблесть та вірність королю й вітчизні у поєднанні з давньоруським штампом в історичному паспорті творить ту необхідну кількість прикмет, які дають змогу вважати їх «сарматськими рицарями»¹.

Обидва розглянуті тексти (публіцистичний 1621 р. і панегіричний 1622 р.) являли собою, поза сумнівом, символічну платню київської церковної верхівки за козацькі послуги у поновленні православної ієрархії. Вже невдовзі ситуація зміниться, і за митрополитства Петра Могили (1632–1647) київські ієрархи почнуть виразно дистанціювати себе від непрогнозованого спільника². Однак доки цього не сталося, натрапляємо на ще одну спробу – на цей раз не публіцистичну, а «наукову» – пояснити походження козацтва з погляду київського церковного інтелектуала. Йдеться про Густинський літопис, створений між 1624–1627 рр., гадано, Захарією Копистенським³. Козаки в цьому творі з'являються аж під 1516 р. («в сіє лѣто начашася на Оукраїнѣ козаки»), і ведуть вони свій початок від вождя на ім'я Козак, якого вони самі собі «наставиша»⁴. Щоправда, в цій же невеликій за обсягом главі «О началѣ козаков» автор зараховує їх до руського народу («сей наш народ Рускій бранми всегда оупотребляшеся») і доволі плутано – до давньоруської історії: «егда начаша кн(я)зи быти... сей народ нашъ бранилюбный не престаша строїти брани...(с) Греки, а потом Половци, Печенъги.. (и)..межи собою»⁵. Суперечність між обома зацитованими фразами свідчить, що «історичний паспорт» козацтва авторові літопису уявлявся туманним. Він не приписує козакам походів на греків разом із руськими князями, вони ніби зависають у міжчассі самі по собі, хоча й у межах «руського світу», а виринають із забуття аж 1516 р. як «народ», що похо-

¹ Про ідеологію сарматизму в Речі Посполитій та особливості українського «прочитання» сарматського міфу див. серед іншого: Лескинен М. *Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой*. М., 2002.

² Див., зокрема: Яковенко Н. *Кого точуть коні звитяжного Корибута. До загадки киево-могилянського панегірика 1648 р. «Miores Wiszniewiecciorum»* // *Journal of Ukrainian Studies*. 2004, no 1–2. P. 191–218; Ї ж. *Київ під шатром Свентольдичів (могилянський панегірик «Tentoria venienti Kioviat» 1646 р.)* // Київська Академія. Вип. 7. К., 2009. С. 5–17.

³ Про автора і час створення літопису ширше див.: Толочко О. П. *Текстологічні спостереження над збірниками, що містять Густинський літопис (До питання про реконструкцію архетипу)* // Український археографічний щорічник. 1999. Вип. 3–4. С. 160–161.

⁴ *Полное собрание русских летописей*. Т. 40: *Густынская летопись*. СПб., 2003. С. 264.

⁵ Там само. С. 264 зв.

дить від вождя Козака. Зі сказаного випливає, що київські церковні книжники передмогилянської та могилянської доби лише одноразово забезпечили козацтву гідне місце в руській історії, та й то не в солідних текстах (хроніках чи хронографах), а в публіцистичній «Протестації» Йова Борецького та в панегірику Касіяна Саковича.

По смерті Петра Могили безцеремонне втручання гетьманів у справи Церкви¹, вочевидь, ще дужче знеохотило церковних авторів до пошуку прадавньої генеалогії козацтва. Для прикладу, у «Хроніці з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича, написаній десь перед 1677 р., першу згадку про козаків запозичено з хроніки Мацея Стрийковського й припасовано до подій князювання Войшелка (тобто, йдеться «не про тих» козаків)², тоді як запорозьке козацтво починає фігурувати в тексті від оповіді про Івана Підкову, тобто його місце в історії сягає не глибше останньої чверті XVI ст. Прикметно також, що, описуючи висвячення Йова Борецького на київську митрополію 1620 р., автор цілком оминув «козацькі послуги»³.

Так само не згадує про козаків автор «Синопису» (1674 р.), коли не рахувати, вірогідно запозиченої з Густинського літопису, думки: «Козаки (прозвалися. – Я. З.) от славнаго своего дръвняго нъкоего вожда прозвищъмъ Козака, побѣдив же с нимъ татаровъ»⁴. Дослідники неодноразово висловлювали подив, чому автор «Синопису» оминув навіть Богдана Хмельницького, завдяки якому, власне, і було повернуто «царську отчину»⁵. Однак, гадаю, це зумовлювалося задекларованою у самій назві метою твору – розповіді біблійну передісторію «словеноросійського народу» та історію династії, що правила ним від «первоначальних князів» у Києві й править аж до царя Олексія Михайловича. Така історія мала чітке ідеологічне навантаження – довести спільність Малої та Великої Русі, що доти були одна для

¹ Це докладно проаналізовано в: Плохій С. *Наливайкова віра*. С. 165–192.

² Литовські князі «часто насылаючи ятвѣжовъ и казаков, Полскую землю пустошили»: Софонович Феодосій. *Хроніка з літописців стародавніх* / Підг. Ю. Мицик, В. Кравченко. К., 1992. С. 173.

³ Пор.: Там само. С. 225.

⁴ «Синопис или Краткое собрание от различных летописцев о начале славяноросійского народа и первоначальных князех Богоспасаемого града Кіева... даже до пресветлого и благочестивого государя нашего царя и великого князя Алексія Михайловича, всея Великія, и Малыя, и Белья Россіи самодержца» (далі – Синопис). Арк. 7. Використано примірник видання 1674 р., що зберігається у Відділі рідкісної книги Російської національної бібліотеки.

⁵ Еремін Е. П. *К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в.* // Труды отдела древнерусской литературы. Т. 10. М., 1954. С. 212–222; Пештич С. А. «Синопис» как историческое произведение // Там само. Т. 15. М. – Л., 1958. С. 284–298; Pritsak O. *Kiev and All of Rus': The Fate of a Sacral Idea* // Harvard Ukrainian Studies. 1986. Vol. X, no 3–4. P. 279–301.

одної «чужими»¹, і в цю схему династичної спадковості козацтво просто не вписувалося². Утім, до третього видання «*Синопису*» (1681 р.) козаків таки було долучено: книжку завершували кілька розділів про перемогу над турками у Чигиринських кампаніях 1677–1678 рр. Тут Військо Запорозьке, очолюване гетьманом Іваном Самойловичем, виступає як частина «православного християнського воїнства», що ним керує «православний самодержець». Відтак, для київських церковних ієрархів – підданих держави, в якій після 1654 р. опинилися козаки, давньоруська історія за династичним правом могла належати тільки московським царям, і козакам у ній не місця не знаходилося.

Пряму реакцію старшинської читацької аудиторії на історичну схему, запропоновану в «*Синописі*», з'ясувати наразі за браком джерел неможливо. Проте опосередковані свідчення певного «опору» церковному поглядіві на виняткове право московських царів володіти територією Малої Русі (а отже, й Війська Запорозького) є. Упродовж 1677–1681 р., тобто вже після публікації «*Синопису*», Юрій Хмельницький уживатиме титул, що виразно опонував «історичним правам» московського царя, а саме: «князь Сарматський і гетьман Війська Запорозького», «князь Сарматії, Малої Росії і України», «князь Малоруської України і вождь Війська Запорозького», «князь Руський», «князь малоросійський», «князь Малої Русі»³. Можна лише здогадуватися, що мав на увазі султанський двір, наділяючи Хмельницького таким титулом, проте важливішою для нас є реакція на нього в Україні. Києво-печерський архимандрит Інокентій Гізель писав: «Подлинно правда, что Хмельницкий воспринял княжество малороссийское и гетманство запорожское сей стороны Днепра»; його «подлинной универсал сказывают, писан по-руски, а печать у него старинных князей русских»⁴. Своєю чергою, гетьман зреагував на титул ставленика Османської імперії так:

На поругание Божия чести и помазаннику Божию, православному монарху нашему христианскому, государю и оборонителю нашему христианскому...

¹ Про взаємосприйняття московитів і русинів Речі Посполитої див. есеї Едварда Кінана в збірнику: Кінан Е. *Російські історичні міфи* / Пер. з англ. В. Шовкуна та П. Гречки. К., 2001.

² Пор.: Сисин Ф. *Поняття нації в українській історіографії 1620–1690* // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. К., 1992. Вип. 1. С. 71, 75; Sysyn F. *History, Culture, and Nation: An Examination of Seventeenth-Century Ukrainian History Writing*. Cambridge, Mass., 1988. P. 308–309; Pritsak O. *Kiev and All of Rus'*. P. 291–292.

³ Чухліб Т. *Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 років*. К., 2005. С. 272–273.

⁴ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. Т. 13. СПб., 1884. Стб. 101.

приписали (турки. – Я. З.) ему титло княження Малья Росии, оплаканныя отчины нашае Украины... родитель его (тобто, Богдан Хмельницький. – Я. З.), не угоняясь за честыми высокими, токмо самым гетманом над Войском Запорожским был ¹.

Як бачимо, і Гізель і Самойлович «прочитали» в титулі Юрія Хмельницького апеляцію до спадщини киево-руських князів, що прямо суперечило обґрунтованому в «Синописі» 1674 р. винятковому праву московських самодержців на територію, де ці князі колись панували ². Між тим, гадані наміри Юрія Хмельницького, схоже, мали продовження. У доносі козацької старшини на Самойловича 1687 р. серед інших ознак його «измены» названо й те, що гетьман:

способной имети приступ, когда ни есть, к удельному в Малой России владению, и таковым то знатно намерением и печать Юрася Хмельницкаго при себе задержал, не отсылая к великим государем, на которой Погоня, княжество Малороссийское изображено, тому Юрасю от турскаго данное ³.

Обидва згадані епізоди наводять на думку, що киево-руська історія могла бути затребуваною і для поточних політичних інтересів козацької еліти. Це виразно оприявнюється у часи гетьманування Івана Мазепи, дістаючи прояв у дедалі густішій «експлуатації» киево-руських героїв. Зокрема, аналізуючи тексти тогочасних панегіриків, ми отримуємо змогу дізнатися, з ким саме козацькі панегіристи пов'язували «початки козацтва». У 1688 р. в Чернігові виходить друком невелика за обсягом панегірична поема «*Muza Roxolanska*» Івана Орновського, покликана прославити звитяги Івана Мазепи «w oczach Sarmackiego świata wspaniale prezentuiący się aby wydatniey następującym zaiasniał wiekom» ⁴. Автор, як і годиться, зіставляє гетьмана з

¹ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. Т. 13. СПб., 1884. Стб. 109–110.

² Принагідно варто згадати цитовані у недавній роботі Тетяни Таїрової-Яковлевої приклади спорадичних спроб Івана Виговського називатися «Великим князем України і прилеглих теренів»: Таїрова-Яковлева Т. Г. «Отечество» в представлениях украинской казацкой старшины конца XVII – начала XVIII веков // *Украина и Россия: история и образ истории*. Материалы российско-украинской конференции. Москва, 3–5 апреля 2008 г. (опубліковано також на: www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel). В іншій своїй роботі Т. Таїрова-Яковлева стверджує, що титули Хмельницького та Виговського «давали підстави для юридичного обґрунтування правомірності створення козацької держави»: Таїрова-Яковлева Т. *Гадяцька угода – текстологічний аналіз // Гадяцька унія 1658 року* / Ред. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. К., 2008. С. 34–35.

³ Цит. за: Бантыш-Каменский Д. Н. *Источники Малороссийской истории*. Ч. 1: 1649–1687. М., 1858. С. 304.

⁴ *Muza Roxolanska o triumfalney sławie y Fortunie, z Herbownych znakow iasnie-wielmoznego Icb Mości Pana Iana Mazepy... przez Iana Ornowskiego*. W Czernihowie, 1688. Використано примірник Російської Національної бібліотеки: Відділ «Россія», 13.VIII.1.286. Арк. 2.

галереєю античних героїв, а водночас підкреслює його належність до руського світу, називаючи «swiata Ruskiego iedyuna ozdobo»¹, під чийм «mądrym rządem Rossiyski narod tey się dopnie sławy»². Важливо, що козаків не відділено від «руського» загалу, що хоч і непрямо прочитувалося у «Синопсисі», а чесноти Мазепи виведено «od dawnych xiążąt wołynskich»³. Звісно, йдеться про князів Курцевичів, чий герб носив Мазепа, але вже сама апеляція до князів, а не до «вождя Козака», додатково підкреслює хід міркувань панегіриста.

Ще далі пішов Пилип Орлик. У його панегірику «*Alcydes Rossiyski*» 1695 р. усі мешканці Гетьманщини є «росами» або «роксоланами». Так, із татарами і турками воюють не козаки, а всі вони, бо на питання «z kimże Aziatyckie Mars bije Tyranu?» автор відповідає – «z Roxolany»⁴. Козаків, отже, щільно поєднано з руським загалом, себто нащадками давнього руського (роксоланського) народу⁵, чий ворог плюндрує їхню «руську» землю: «pławił, harcuiąc w żalosney ruinie, w Rosskiey dziedzinie»⁶. Далі полковника Семена Палія і Мазепу названо «двома роськими Гекторами у Вітчизні»⁷, а про «впокорювача скитів» Івана Мазепу сказано: «Jego Twarz Bohaterska, kształt u żywa cera, / Rossiyskiego wydawa wporoz Kawalera»⁸. Автор не дає відповіді на питання, чи належність козаків до «Роської вітчизни» забезпечує їм право на давньоруську спадщину. Натомість у написаному кількома роками пізніше панегірикові «*Hippomenes Sarmacki*» на шлюб Івана Обидовського з Ганною Кочубеївною (1698 р.) на питання «Czy ten co w Obidowskich dom przysposobiony / Syn o Rosskich Monarchow ociera się thronu» автор ствердно відповідає: «Ону»⁹. З цієї двозначної фрази випливає, що козацькі очільники або близькі до трону «роських монархів», або й самі можуть бути «припасовані» до парості

¹ Там само. Арк. 7.

² Там само. Арк. 8.

³ Там само. Арк. 2 зв.

⁴ *Alcides Rossiyski Triumfalnym Lawrem ukoronowany Iasnie Wielmożny Iegomość Pan. Ian Mazepa Hetman Woysk Ich Carckiego Przeswietnego Maiestatu Zaporozzkich*. Wilno, 1695. Арк. 21. Використано примірник Російської Національної бібліотеки: Відділ «Россіяка», 13.20.2.26.

⁵ Про уживання назв «роксолани» і «Роксоланія» ширше див.: Яковенко Н. *Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.)* // *Міжкультурний діалог*. Том 1: *Ідентичність* / Ред. О. Бетлій, К. Діса. К., 2009. С. 62–68.

⁶ *Alcides Rossiyski*. Арк. 14.

⁷ Там само. Арк. 14 зв.

⁸ Там само. Арк. 23 зв.

⁹ *Hippomenes Sarmacki* (Київ, 1698). Цит. за репринтним перевиданням у: Орлик П. *Конституція, манфіести та літературна спадщина. Вибрані твори*. К., 2006. С. 524.

давньоруських князів, що цілком суперечить концепції «Синопису». З іншого боку, химерна барокова гра смислів приводить до ще однієї алюзії – пов'язування Обидовського з легендарною Троєю: «Idziesz Priamie w grube cieni, / Lecz w Eneuzszu znowu wskrzesze Troie / Przez szlubowiny Lawiniyny / Gdy Turnus smiercia z onym staczy (sic!) boie»¹; ще далі Обидовського прямо названо «роським Пріамом»². Пріам, як відомо, був останнім троянським царем, чий син Еней «воскресив» Трою, пошлюбивши Лавінію і заснувавши Рим. Тож чи не є цей вигадливий пасаж зауваженим натяком на очікуване «воскресіння», причому теж завдяки шлюбові, величі давньої Русі?

Що таке припущення є небезпідставним, бачимо з активного звернення до давньоруського минулого в графіці часів гетьманування Мазепи. Так, на тогочасних ілюстраціях, що ними оздоблювали тексти посвят панегіриків та могилянських тез, можна часто зустріти святих Бориса і Гліба, які підтримують герб Мазепи³, чи апостола Андрія Первозванного, котрий ставить на київських пагорбах той-таки герб Курч⁴, або й самого гетьмана в оточенні московських монархів, князя Володимира, згаданих святих та інших князів⁵.

Мазепу ніде прямо не названо наступником давніх князів чи продовжувачем княжих традицій. Однак не дарма шкільна драма Теофана Прокоповича «Владимир» до сьогодні породжує дискусії щодо паралелізації її ключового героя, князя Володимира Святославича, із гетьманом Мазепою⁶. Це й справді було можливо хіба що через алюзію в панегірику, або через натяк (як, наприклад, у зображенні разом князя Володимира і Петра Могили, реставратора Володимирових храмів, на фресці 1640-х рр. у церкві Спаса на Берестові). Прикладом такого роду алюзій може послужити щойно згадане зображення давньоруських князів-святих Володимира, Бориса і Гліба, над якими на київських пагорбах апостол Андрій ставить не хрест, а Мазепин герб

¹ *Hipromenes Sarmacki* (Київ, 1698). Цит. за репринтним перевиданням у: Орлик П. *Конституція, маніфєсти та літературна спадщина. Вибрані твори*. К., 2006. С. 524.

² Там само. С. 528.

³ Гравюра у книжці Антонія Стаховського «Дзеркало від писання Божественного» 1705 р.

⁴ Гравюра Л. Тарасевича «Хрещення Христа», про яку піде мова далі.

⁵ Гравюра Інокентія Щирського у посвяті Лаврентія Крщоновича до книжки «*Kuom srebrowokannyy*»; його ж гравюра на тезі Обидовського; гравюра Івана Мигури на тезі в честь гетьмана Мазепи 1706 р.

⁶ Огляд історіографії див. у: Plokyh S. *The Two Russias of Teofan Prokopovyc // Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, societa* / A cura di Giovanna Siedina. Alessandria, 2004. P. 333–366.

«Курч»¹. Ще одну промовисту гравюру виконав Данило Галяховський на тезі на честь гетьмана Мазепи 1708 р.: тут проілюстровано воєнні успіхи Мазепи в азовських і кримських походах, але, крім того, біля зображення Трійці в лівому верхньому куті над постаттю Мазепи з «Курчем» бачимо княжих осіб². Гравюри, отже, «повідомляють» про небесне покровительство давньоруських князів гетьманові: вони патронують йому, по-перше, за те, що він розбудовує і реставрує храми, а по-друге – захищає «руську землю» від ворогів Св. Хреста – турків і татар, іншими словами, оберігає їхній «спадок».

Уявлення про територію, на якій живуть козаки, безумовно були пов'язані з певним «пригадуванням» величного минулого Києва. В листі до царя 1684 р. з приводу підготовки умов т. зв. Вічного миру гетьман Іван Самойлович писав:

Докладываем здесь явственно что к целости прародительской В(а)шей монаршеской державе Малой Росии и к соблюдению Войска Запорожского належит Киев из старовечности (підкреслення моє. – Я. З.), подлинно из своего начала есть stolной малоросийской город, есть гнездом хр(и)стианского грекороссийского бл(а)гочестия³.

Як бачимо, Київ у сприйнятті гетьмана є царською вотчиною і гніздом православ'я, але у «співволідінні» з Військом Запорозьким, що оберігає місто «из старовечности», і, попри місцезнаходження гетьманської столиці в Глухові чи Батурині, саме за Києвом визнається статус «стольного» міста. Відповідно, можемо дійти висновку, що саме територія і функція її охорони в лояльній щодо Москви версії козацької ідеології виступала зв'язковою ланкою між козаками і давньоруським минулим, що не суперечило праву московських царів на київську спадщину.

Після переходу Мазепи на бік шведського короля і особливо після Полтавської катастрофи історичні пріоритети в козацькій ідеології зазнають зміни. Вже у закличних універсалах Мазепи 1708–1709 рр. мова йде про два різних народи – малоросійський і великоросійський⁴. Ця новація була зна-

¹ Зображення апостола на київських пагорбах із хрестом – ілюстрація відомого пророцтва апостола Андрія про Божу благодать, яка засяє над цим містом, у XVII ст. було популярне, однак у цьому випадку привертає увагу модифікація сюжету: апостол ставить не хрест, а гетьманський герб, відповідно, пророкуючи благодать Києву і покровительство на небесах гетьманові Мазепі. Фрагмент цієї гравюри нещодавно опубліковано у: Deluga W. *Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mobyłańskiej*. Kraków, 2003 (тут її названо «Хрещення Христа»). Принагідно, висловлюю вдячність Тетяні Лютий, яка звернула мою увагу на цю гравюру.

² *Український портрет XVI–XVIII ст.* Каталог-альбом. К., 2006. № 413.

³ РГАДА. Ф. 79 (Сношения России с Польшей), оп. 1, кн. 219 за 1684 г., л. 10.

⁴ Про ці універсали та війну маніфестів див.: Плохій С. *В ім'я милої вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи* // Соціум. Вип. 6. К., 2006. С. 269–274.

ковою. Адже «Синописис» обґрунтував думку про існування єдиного «словеноросійського» чи «православноросійського» народу, а в згаданому вище панегірику Пилипа Орлика «*Alcydes Rossiyski*» козаків і царя об'єднувало позначення «російський». Проте в новій ситуації тема давньої Русі та її «спадщини» вимагала розмежування між державою царя і Військом Запорозьким: Русь залишилася доменом царя (чому суттєво посприяв Теофан Прокопович, сформулювавши новий смисл поняття «руськості», поєднаного з володіннями Петра I¹), натомість козацькі автори вдалися до конструювання альтернативної історії, яка уникатиме зв'язку з киево-руською. Її можна сприймати як репліку «мазепинців» в ідеологічній війні з московським царем, що дозволяла ідейно обґрунтувати окремішність «козацького народу». Симптоматично, що появу козацьких текстів такого змісту було спровоковано подіями, які перекреслили сподівання на можливість збереження автономного козацького устрою в царській державі.

Нову версію козацької історії, як уже згадувалося, було вперше зафіксовано у Преамбулі Конституції Пилипа Орлика 1710 р., де йдеться про «народ вільний малоросійський», або ж «народ вільний козацький» (обидва поняття ужито як синоніми). Козаків відділено від загалу, коли йдеться про їхні станові права. Подібне розрізнення бачимо також у вміщеному після тексту Конституції привілеї шведського короля Карла XII, який приймає під свою протекцію народ і його військовий стан: «славный народ малоросійській и все Войско Запорожское»². Натомість ототожнення «народу малоросійського» з «козацьким народом» у кінцевому підсумку змінило його «історичний паспорт». Якщо автор «Синописису» виводив мешканців Малої Русі з киево-руських часів, то Преамбула Конституції проголошує їх нащадками «народу хозарів».

Коротку схему козацької історії тут розпочато з доби хозарських каганів – володарів розлогої території, яких боявся сам візантійський імператор. Аби досягнути миру, було укладено шлюб між сином імператора й дочкою кагана, а потім каган разом з усім хозарським (козацьким) народом прийняли хрещення. Подальшу історію визначила Божа кара: козаки «за свої гріхи і неправди» потрапили до польської держави силою зброї Болеслава Хороброго і Стефана Баторія³. Повставши проти утисків православної віри, козаки на чолі з Богданом Хмельницьким добровільно уклали договір з єдиновірною Москвою. Оскільки ж та порушила присягу, гетьман

¹ Plokhy S. *The Two Russias of Teofan Prokopovyc*. P. 341.

² РГАДА. Ф. 13, оп. 1, ед. хр. 9, л. 21.

³ Там само, л. 1 об. Варто додати, що Божа кара перериває й альтернативну козацьку – киево-руську історію «Синописису»: саме через гріхи Київ був завойований татарами, а далі перейшов під владу литовських князів і польських королів.

Іван Мазепа укладає союз зі шведським королем, як це зробив свого часу його попередник – Богдан Хмельницький. Цю схему козацької історії від її початків до Мазепи можна вважати історичним нарративом¹, де в функції основного сенсу виступає постійна боротьба козаків за відновлення втрачених прав і вольностей. Апеляція в ній до історичних предків покликана насамперед продемонструвати незалежність козаків як окремої «політичної нації» і підвладної їм території. Оскільки ж ішлося про незалежність від Московії, то виведення «початків історії» від хозар давало змогу оминати киево-руський період та його героїв, чіми спадкоємцями вважалися московські самодержці. Більш того, у прагненні якнайдалі відгородитися від Московії, введено мотив про прямий зв'язок козацтва з Константинополем – не тільки завдяки шлюбові між дітьми володарів, а й через акт прийняття православної віри, «котою яко раз народ валечный козацкий, за владѣнія еще каганов казарских от столицы апостольской Константинопольской просвѣщенный зостал»². Ця «історична довідка» в статті I Конституції принагідно мала ще й пояснити, чому Київська православна митрополія мусить бути повернута під юрисдикцію Константинопольського патріарха³. Відтак, козаків із царем поєднує тільки присяга Хмельницького, але цар її порушив, тож Військо Запорозьке звільняється від своїх обов'язків перед володарями Московії, чим і виправдано у Преамбулі дії Івана Мазепи.

Політичний підтекст цієї версії козацької історії видається цілком очевидним. Якщо чверть століття тому автор «Синопису» знаходив зв'язок Малої Русі з Московією в ідеях одновірності, єдиної династії та спільних історичних предків, то в тексті Конституції всі вони перекреслюються ідеєю «хозарських предків»: козаки походять від інших давніх народів, ніж московити, їхні правителі були іншими, а віру, хоч і єдину православну, вони прийняли раніше. Відповідно, не маючи нічого спільного з предками російських монархів⁴, козаки-хозари не мусять їм підкорятися.

¹ Поняття історичного нарративу подано за Артуром Данто, який розумів під ним оповідь, що пов'язує якісь дві чи більше події минулого і надає цьому зв'язку певного смислу: Данто А. *Аналитическая философия истории*. М., 2002. С. 139–175, 194–242.

² РГАДА. Ф. 13, оп. 1, ед. хр. 9, л. 5–5 об.

³ Нагадаю, у 1686 р. Київська митрополія була передана у підпорядкування московському патріарху. Про обставини цієї події: Терновский Ф. *Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату* // Архив Юго-Западной России. Ч. 1, т. 5. К., 1872; Лурье В. К. *Русское православие между Киевом и Москвой. Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками*. М., 2010. С. 176–227.

⁴ Таку думку розвинув: Plokhly S. *The Origins of the Slavic Nations: Pre-Modern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge: Mass., 2006. P. 339; Pritsak O. *Pylyp Orlyk's Concept of the Ukrainian Present, Past, and Future. Introduction* // *The Diariusz podrozny of Pylyp Orlyk (1727–1731)* // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, Vol. 6. Cambridge: Mass., 1988. P. XIX.

Утім, при читанні тексту Преамбули складається враження, що Пилип Орлик якщо не полемізує, то принаймні обігрує текст «Синопису». Порівняймо: козарський народ в Орлика «славою... обширним владѣніем, и отвагами рицерскими... страшен был»¹, як і словенороський народ за «Синописом»: «разширившися на странах... страшѣн, и славѣн всему свѣту бысть»². У «Синописі» римський кесар Август боїться слов'ян і воліє жити з ними в мирі³, а в Орлика: «цесар восточный хотячи оный себѣ вѣчне примирити сопряга малженским союзом сынови своему дочку кагана, то есть князя козарского...»⁴. Оповідь про цей шлюб, за яким послідувало хрещення, виглядає як репліка на наведену в «Синописі» історію хрещення «народу словеноросійського» князем Володимиром (цій події, як відомо, передував шлюб князя з царівною Анною). Це додатково переконує, що запропонована в Преамбулі історія «козацького малоросійського народу» мислилася її автором як альтернатива ідеологічно близькій до московських самодержців історії «православноросійського народу» у київському «Синописі».

З іншого боку, немає сумніву, що на конструювання «народу козацького малоросійського» суттєво вплинула традиція сарматизму, з його тенденцією шукати предків серед славетних народів минулого⁵. Поза тим, наратив Орлика мав заповнити брак свідчень про давні звитяги «козацької нації», що належало до усталених топомів пізньоренесансного історіописання⁶, а також потішити самоповагу «козацької шляхти»⁷. Характерно, втім, що козаків нова версія їхньої історії не прив'язує до сарматів, адже ті вже віддавна займали місце «історичних предків» польської та руської шляхти Речі Посполитої. Так, коли для московського царя було неприйнятним титулування Юрія Хмельницького «князем Малої Русі», бо це звучало як претензія на «царську вотчину», то сейм Речі Посполитої обурювало те, що гетьмана названо «князем Сарматським». У секретній інструкції послові Речі Посполитої в Стамбул Янові Гнинському 1677 р. містилося завдання: вимагати, аби Юрія Хмельницького титулували гетьманом «турецької Украй-

¹ РГАДА. Ф. 13, оп. 1, ед. хр. 9, л. 1 об.

² Синопис. Арк. 4.

³ Через це Август наказує своєму наміснику Лентулію не дратувати слов'ян: Синопис. Арк. 2.

⁴ РГАДА. Ф. 13, оп. 1, ед. хр. 9, л. 1 об.

⁵ Plokhy S. *The Origins of the Slavic Nations*. P. 341.

⁶ Броджй Беркофф Дж. *Ренесансні історіографічні міфи в Україні // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура* / Ред. Л. Довга, Н. Яковенко. К., 2005. С. 422–423.

⁷ Про шляхетські цінності в середовищі козацтва див.: Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України*. 2-ге вид., перероблене та розшир. К., 2005. С. 440–444.

ни»¹. Цю вимогу посол мав мотивувати «історичним правом» своєї країни на звання сарматів: «i to W. Poseł (мав би вимагати. – Я. З.), aby się Chmielnicki nie pisał temi, co teraz tytułami, ale tylko Ukrainy tureckiej, bo Sarmatiae nomen i Polskę by całą ogarnęło i Ukrainę naszą cis et trans Boristhenem sitam...»². Та деталь, що Ян Гнинський у 1677 р. мав би сказати, що обидва береги Дніпра («cis et trans Boristhenem») охоплені поняттям «Сарматії», означала, що в Речі Посполитій ці терени вважали володінням сарматів, тож сармати в якості історичних предків козакам не підходили – на них уже були власники.

Натомість на час створення Конституції 1710 р. ще ніхто не заявив «права власності» на хозар – це «історичне місце» було вакантним. Залишається пояснити, чому в якості початків історії козацтва було обрано саме їх, а не якийсь інший давній народ. Як вдалося нещодавно з'ясувати Сергію Плохю³, ідея про хозар як козацьких предків була висловлена ще в передмові Йоаникія Галятовського до збірки напучувальних оповідань «*Скарбница потрібная*» (1676 р.), де з посиланням на хроніку Стрийковського сказано: «Козаки мають ще славу через назву свою... бо згідно думки деяких мудрих людей, є названі від козарів»⁴. Утім, Галятовський цієї тези не приймає, бо далі, уже від себе, пише, що слово «козак» походить від зодіакального знаку Козерог⁵. За припущенням Плохія, передмова Галятовського могла якщо не спровокувати, то принаймні нагадати авторові Конституції 1710 р. ідею про козарське походження козацтва⁶. З іншого боку, згадка Галятовським зауваги Стрийковського може опосередковано свідчити про те, що власне в 1670-х зароджувалася «хозарська легенда» козацьких витоків, хоча сама хроніка польського історика була популярною ще з кінця XVI ст., коли її було перекладено у Києві староукраїнською⁷. За описом Стрийковського, хозари були людьми «руського народу» і їхня на-

¹ Цит. за: Григор'єва Т. *Дипломатичні зносини Речі Посполитої з Османською імперією: посольства та дипломатичний церемоніал (1622–1678 рр.)*. Дисертація канд. істор. наук. К., 2010. С. 74.

² *Zródła do poselstwa Jana Gnińskiego wojewody chełmińskiego do Turcyi w latach 1677–1678* / Wyd. Franciszek Pułaski. Warszawa, 1907. S. 208.

³ Ploky S. *The Origins of the Slavic Nations*. P. 341.

⁴ Цит. за публікацією передмови в: *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. У 9-ти т. Т. 3: *Українська суспільно-політична думка XVI–XVII ст.* К., 2001. С. 138.

⁵ Там само.

⁶ Ploky S. *The Origins of the Slavic Nations*. P. 341.

⁷ Ульяновський В., Яковенко Н. *Український переклад Хроніки Стрийковського кінця XVI – початку XVII ст.* // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 1. К., 1993. С. 5–12; Толочко О. *Український переклад «Хроніки» Мацея Стрийковського з колекції О. Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVII ст.* // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 231. А., 1996. С. 158–181.

зва являла собою найближчий етимологічний відповідник слова «козаки»¹. Отже, визнання польським хроністом хозар окремою гілкою «руського народу» давало змогу «вписувати» їх у передісторію «народу малоросійського», а його етимологічні вправи – пов'язати хозарів із козаками.

Загалом же історія хозар, як її на той час представляли хроніка Мацея Стрийковського та «Синопис» (тут у кількох рядках глави «О козарьѣх» було переказано текст польського хроніста²), давала широкий простір для інтерпретацій. Ось відповідний пасаж:

Swantostław Ihorowic, wnuk Rurikow... wojsko na Kozary albo Kossery ludzi Ruskiego narodu... ciągnął i dobył zamku ich głównego, który Bieławiesią zwano, samych też Kozarów z xiążęciem ich poraziwszy do posłuszeństwa przywiódł i dan na nich włożył³.

У тексті Орлика перебіг цього епізоду значно розширено: ще перед Святославом автор оголошує хозарів предками козаків, які настрашили весь світ і Константинополь, ба навіть встигли охреститися, причому історію козаків-хозар перериває не руський князь, а польські королі. Власне таку версію далі повторять Грабянка і Величко, суттєво її доповнивши іменами, подіями й датами. Оскільки Конституція Орлика передувала цим текстам, важливо було б з'ясувати, чи не підказала вона обом згаданим авторам ідею початкової історії козацтва. На жаль, наразі неможливо встановити, чи їм був відомий текст Конституції. Якщо ні, то, слідом за Наталею Яковенко, залишається припустити можливість існування спільного прототипу, що до нашого часу не зберігся⁴.

* * *

Запропонована Орликом зміна «історичного паспорта» козацтва відобразилася і на уявленнях про Київ – сакральний центр та столицю киево-

¹ У латинській версії Конституції Орлика ця співзвучність теж дуже відчутна: «gens Cosatica, antea nominata Cossarica» («козацький народ, раніше іменований хозарським»). Переклад цит. за: Трофимук О., Трофимук М. *Перша українська Конституція (Післяслово) // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика / За ред. О. Прицака. К., 1994. С. 58.*

² Історія хозар займає не більше 10 рядків цієї глави: *Синопис*. Арк. 9.

³ Strykowski M. *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi*. Warszawa, 1846. т. 1. С. 121. У зробленому в Києві перекладі це звучить так: «Святослав Игоревич внук Руриков... зобрал великое воиско из земель своих а напрод на Козари albo Россери, людей Руских народов... тягнул и добыл замку их головного, который Беловесом звано, самих их Козаров ис кн(я)зем их поразивши, до послушенства привернул и дан на них узложил» (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. 1, спр. 57487, арк. 111).

⁴ Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. С. 439.

руських князів, що її охороняє Військо Запорозьке. З появою хозарської версії спадкоємцями права на Київ проголошуються тільки козаки, натомість претензії московських царів відкидаються, причому за допомоги «історичних аргументів» хозарського походження козацтва. Найвиразніше таку ідею висловлено в латиномовній «*Relatio de Kijovia*», уміщеній до невеликого за обсягом тексту «*Praemium ad Pacta et Constitutiones*», що наданий до Преамбули Конституції. На цей документ уперше звернув увагу Омелян Прицак у передмові до факсимільного гарвардського видання «Діарішу подорожнього» Пилипа Орлика¹. Його планувалося опублікувати в окремому виданні текстів Орлика, однак таке видання підготовлене не було². Прицак вважав автором «Реляції про Київ» Орлика і датував її 1712 роком на тій підставі, що подібні ідеї відображено в паралельних за часом текстах гетьмана-вигнанця, зокрема, у його листі до великого візира від 10 березня 1712 р., де згадується, що Київ не може бути відірваний від України, бо «ні Київ без України, ні Україна без Києва існувати не можуть» («*Nec Kiioviam sine Ukraina, nec Ukrainam sine Kiiovia unquam posse esse*»)³.

«Реляція про Київ» спрямована на те, аби довести, що Київ, а з ним і вся «неподільна Україна» не можуть належати московитам, бо козаки мають «діичне право» на те й те. Уже в першому реченні про це сказано категорично: «*inuste Moscus praetendit metropolim Ucrainae urbem Kijoviam, eamque ab Ucraina separare conatus*» («Московит безпідставно претендує на столичне місто України Київ, намагаючись відірвати його від України»)⁴. Козацьке право володіння автор аргументує його більшою давністю – від хазарських часів:

Київські князі від стародавніх часів були данниками хазарських каганів, пізніше званих козацькими гетьманами, аж до князя Рюрика, який прийшов із Великого Новгороду, щоб оволодіти київським князінням, і відмінив підпорядкування й вимогу подальшої сплати данини гетьманові козаків⁵.

¹ Pritsak O. *Pylyp Orlyk's Concept of the Ukrainian Present, Past, and Future*. Р. XXII. У примітці вказано, що текст зберігається у: Riksarkivet, Cosacica II (Національний архів Швеції у Стокгольмі).

² Планувалося цей текст видати у 7-му томі серії «Harvard Library of Early Ukrainian Literature».

³ Цит. за: Pritsak O. *Pylyp Orlyk's Concept of the Ukrainian Present, Past, and Future*. Р. XXII–XXIII.

⁴ Принагідно висловлюю вдячність Наталі Миколаївні Яковенко за переклад «Реляції про Київ». Переклад зроблено за фотокопією документа, який зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві: Ф. 2236, оп. 1, спр. 71, арк. 5–6.

⁵ *Quia Principes Kijoviae ab antiquis temporibus semper fuerant Cagania Cossaricis, postea nominates Ducibus Cosaticis, tributarii usque ad Principem Ruricum, qui ex Magno Nowagorod venit ob obtinendum principatum Kijoviae et tollit obentiam ac vectigalia plus non persolvenda Duci Cosacorum.*

Козацьким предкам, отже, Київ належав ще до того, як тут з'явився Рюрик – предок московських царів, і так тривало аж доти, доки «Болеслав Хоробрий, збройно завоювавши Київ, підкорив його своїй владі разом з усією Україною, батьківщиною козаків». З цієї схеми випливає, що безпосередньо Києвом правив усе-таки не хозарський каган (предок козаків), а якісь київські князі, його данники, себто окрема династія, не пов'язана ані з Рюриковичами, ані із хозарськими каганами. Таке уявлення не було новацією Орлика: на нього натрапляємо і в хроніці Стрийковського, і в київському «Синописі». Йшлося про відомих із давньоруського літопису засновників Києва – Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либедь, чиї нащадки панували, допоки Олег не вбив останніх представників цієї династії – Аскольда і Діра. Відтоді, як читаємо у хроніці:

...tak się potomstwo własnych książąt Ruskich, Kijowskich i Korewowiców, w Oskolodzie i Dzirze, gdy ich Olech zdradą pobił, dokończyło, a z książąt Wareckich inszy Kniazziowie od Ikora aż do dzisiejszego Wielkiego xiędza Moskiewskiego, nową się genealogią poczęli ¹.

Далі в «Реляції» спростовуються вже не історичні, а актуальні права московського царя на Київ, визнані «Вічним миром» 1686 р. Адже, як пише автор, Київ, столицю всієї «неподільної України», звільнив Богдан Хмельницький, і поляки визнали козацьке право на місто ще до того, як гетьман «добровільно передав себе у московську протекцію». Відповідно, поляки не могли в 1686 р. передати московитам Київ, бо ним на той час уже не володіли, а «ніхто того не дає, чого не має». Ця частина доказів, найімовірніше, була призначена для султанського двору. Коли прийняти датування документа Пріцаком (1712 рік), то доречно буде нагадати, що напередодні, у 1711 р., було укладено Прутський мирний договір між Росією та Османською імперією, який прямо стосувався України. Утім, цей текст надавався й на пред'явлення будь-якому дворові для обґрунтування прав гетьмана-вигнанця на всю «неподільну Україну» по обох берегах Дніпра.

* * *

Підсумовуючи, можна констатувати, що активно здійснене у першій половині – середині XVII ст. «пригадування» давньоруського минулого київ-

¹ Strykowski M. *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi*. S. 116. Те саме у «Синописі»: «скончася наследіе свойственннх князей Россійскихъ Кіевскихъ, а от князей варязскихъ (від Ігоря Рюриковича)... даже до великих князей Московскихъ родство свое изведоша» (*Sinopsis, Kiev 1681: Facsimile mit einer Einleitung / Einleitung von Hans Rothe. Cologne, 1983. S. 170*).

ськими церковними авторами не пройшло непоміченим у середовищі козацьких інтелектуалів. Проте самі вони, без посередництва церковного письменства, звернулися до «києво-руської спадщини» аж у 1670-х роках, що дістало відображення у титулі Юрія Хмельницького. Утім, на той момент козацькі претензії на причетність до києво-руського минулого обмежувало «історичне право» московських самодержців, обґрунтоване в тексті *«Синопису»*, що вийшов із церковного середовища. Попри це, києво-руські герої почали активно «експлуатуватися» у славослів'ях на честь гетьмана Івана Мазепи як захисника давньоруської «спадщини» від ворогів Св. Хреста – турків і татар. Якщо цар володів Києвом за династичним правом, то козаки виступали в ролі охоронців «святих історичних місць» як його піддані.

Після Полтавської катастрофи було зроблено крутий поворот у пошукові іншої «історичної спадщини» для козаків. Запропоноване в Конституції Пилипа Орлика хозарське коріння козацтва являло собою передусім реакцію на нові політичні реалії, а разом з тим ознаменувало певний щабель у формуванні козацької ідентичності, адже козацтво вперше отримувало власну історію, відмінну від попередніх церковних схем. Орликова версія витоків козацтва видається тим ціннішою, оскільки дає змогу зазирнути в інтелектуальну історію того періоду, коли ще не було створено великих наративів козацької історії Величка й Грабянки.